"वीरदासोऽपि यस्त्वेकः स वङ्गज इति स्मृतः।
तत्रैव वङ्गे सम्बन्धस्तस्याभूद्वरकन्ययोः॥"
इति वीरदासवंश्यनिर्णयः॥
"ख्यातः पाथरड़ाग्रामे रामदासोऽपि तादृशः।
सूनवस्तस्य चत्वारो वीजिनस्तेपि विश्रुताः॥
ख्याता डभेड़-गाभेड़-धाड़-वीड़ालदासकाः।
मौद्गल्यगोत्रसम्भूताः स्वतन्त्राः सर्व्व एव हि॥"
इति रामदासस्य तत्पुत्त्राणाञ्च वंश्यनिर्णयः॥
इति मौद्गल्यगोत्रजानां सकलदासानां पञ्चदशप्रकाराणां भेदेन विंशतिप्रकारनिर्णयः॥*
अथ गुप्तानां भेदमाह।
"गुप्ताश्च षड्विधा भेदास्त्रयोदशविधाः पुनः।
काश्यपान्वयसंभूताः स्वतन्त्राः सर्व्व एव हि॥
एकः पुनः कायुगुप्तो भेदेनाष्टविधोऽभवत्।
वराह नगरीयश्च श्रेष्ठोऽभूत् कुलकर्म्मणि॥
पणिनालाभवश्चान्यस्तथैव कुलशीलवान्।
वाराशतसमुद्भूतस्तृतीयस्तदनन्तरम्॥
नीलगुप्तभवा ये ते निरोलत्रिपुराश्रिताः।
भद्रखालीनिवासस्थाः कायुगुप्तोद्भवाश्च ये॥
माटियारीभवाः केचिल्लोकगुप्तस्य वंशजाः।
पश्चिमस्थानमाश्रित्य केचित्सन्ति निजेच्छया॥"
इति कायुगुप्तवंश्येऽष्टविधनिर्णयः॥
"परमेश्वरगुप्तो यः श्रेष्ठस्तद्वंशसम्भवः।
योऽभूत्त्रिपुरगुप्तोऽसौ धौड़ालाविहितस्थितिः॥"
इति धौड़ालीयत्रिपुरगुप्तवंश्यनिर्णयः॥
"परमेश्वरगुप्तस्य वंशजौ द्वौ प्रतिष्ठितौ।
भीँपुरीखाड़िग्रामस्थौ महत्स्वल्पाधिकारिणौ॥"
इति महाधिकारिस्वल्पाधिकारिणोर्वंश्यनिर्णयः॥
"अड़ालगुप्तो यः प्रोक्तः स तु शिङ्गानसम्भवः।
काश्यपान्वयसंभूतः कुलकार्य्यपरायणः॥"
इत्यड़ालगुप्तवंश्यनिर्णयः॥
"वीरगुप्तस्तु यः प्रोक्तो भीँपुरग्रामवासकृत्।
भीँपुरीय इति ख्यातः स च काश्यपगोत्रजः॥"
इति वीरगुप्तवंश्यनिर्णयः॥ इति काश्यपगोत्रजातानां सकलगुप्तानां षड्विधानां भेदेन त्रयोदशप्रकारनिर्णयः॥
"दत्तौ च द्विविधौ ज्ञेयौ रामदत्तश्च पाविता।
पूर्व्वः शाण्डिल्यगोत्रीयो वटग्रामसमुद्भवः॥
अपरः पाविता दत्तः खाँगड़ीयः स एव हि।
जातः कौशिकगोत्रे च स्वतन्त्रौ द्वौ गुणान्वितौ॥"
इति दत्तवंश्यनिर्णयः॥
"विकारणस्य देवस्य वंश्या आत्रेयगोत्रजाः।
समानुस्थानसंभूताः केतुग्रामेऽधुना तु ते॥
केतुग्रामीणदेवोऽसौ निकारुणकुलोद्भवः।
निजैश्च पौरुषैरेव कुलकार्य्यपरायणः॥
कृष्णात्रेयभवा ये च ये च शाण्डिल्यगोत्रजाः।
आलमालभवा ये च ते नानादेशवासिनः॥"
इति देववंश्यनिर्णयः॥
"एकः कान्तारवासी च करो भेदादमी त्रयः।
वशिष्ठशक्तिगोत्रे द्वौ वङ्गदेशे च विश्रुतौ॥
यस्तु धर्म्मकरो वीजी भरद्वाजकुलोद्भवः।
तद्वंश्याः सांप्रतं सन्ति हिमोड़ायाजिगाँपुरे॥"
इति करवंश्यनिर्णयः॥
"मेढ्यशासनसंभूतौ राजवंशोद्भवावुभौ।
शशिराजमसीराजौ वात्स्यगोत्रसमुद्भवौ॥
एलाचिधामनगरे शशिराजः कृताश्रयः।
मसीराजः खेपड़ीयो वङ्गभूमौ च संस्थितः॥"
इति राजवंश्ये द्विविधनिर्णयः॥
"मालग्रामसमुद्भूतो धर्म्मसोमो महामतिः।
जातः कौशिकगोत्रे च तद्वंश्या बहुदेशगाः॥"
इति सोमवंश्यनिर्णयः॥ इति राढ़ाप्रसिद्धानामष्टानां सेनादीनां भेदेन वंश्यनिर्णयः॥*॥
"अपरे ये नन्दिचन्द्रौ धरकुण्डौ च रक्षितः।
वारेन्द्रा अपि पञ्चैते प्रसिद्धास्तत्र ते पुनः॥"
इति त्रयोदशगृहाणां वैद्यानां यथाक्रमभेदेन कुलनिर्णयः॥*॥ अथ सेनादीनां सामान्यतः सम्बन्धलिखनानुरोधाद्वसतिस्थानमाह।
"श्रीखण्डनामनगरी राढ़े वङ्गे च विश्रुता।
सर्व्वेषामेव वैद्यानामाश्रयो यत्र विद्यते॥
यत्र गोष्ठी कृता वैद्यैर्यः खण्डोऽभूद्भिषक्प्रियः।
विशेषतः कुलीनानां सर्व्वेषामेव वासभूः॥"
इति सामान्यतः सकलवैद्यानां वासस्थानमुक्तम्॥*॥ इति गौराङ्गमल्लिकात्मजभरतसेनकृतवैद्यकुलतत्त्वम्॥

वैद्यः, त्रि, वेदसम्बन्धीयः। वेदशब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥

वैद्यकं, क्ली, आयुर्व्वेदः। चिकित्साशास्त्रम्। यथा,—
"यस्य व्याकरणे वरेण्यघटनास्फीताः प्रबन्धा दश
प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्द्धारार्थमेकोऽद्भुतः।
साहित्ये त्रय एव भागवततत्त्वोक्तौ त्रयस्तस्य भुव्यन्तर्व्वाणि शिरोमणेरिह गुणाः के के न लोकोत्तराः॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणशेषे वोपदेवप्रशंसाश्लोकः॥*॥ तच्छास्त्रकृन्नामानि यथा,—
"ऋग्यजुःसामाथर्व्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः।
विचिन्त्य तेषामर्थञ्चैवायुर्व्वेदं चकार सः॥
कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः।
स्वतन्त्रसंहितां तस्माद्भास्करश्च चकार सः॥
भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्व्वेदं स्वसंहिताम्।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः॥
तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च।
व्याधिप्रणाशबीजानि साध्वि मत्तो निशामय॥
धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजस्तथाश्विनौ।
नकुलः सहदेवोऽर्किश्च्यवनो जनको बुधः॥
जावालो जाजलिः पैलः कवथोऽगस्त्य एव च।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोड़श व्याधिनाशकाः॥*॥
चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरमम्।
धन्वन्तरिश्च भगवांश्चकार प्रथमे सति!॥
चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः।
चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः॥
चिकित्सासारतन्त्रञ्च भ्रमघ्नं चाश्विनीसुतौ।
तन्त्रं वैद्यकसर्व्वस्वं नकुलश्च चकार सः॥
चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्द्दनम्।
ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः॥
च्यवनो जीवदानञ्च चकार भगवानृषिः।
चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम्॥
सर्व्वसारं चन्द्रसुतो जावालस्तन्त्रसारकम्।
वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्मुनिः॥
पैलो निदानं कवथस्तन्त्रं सर्व्वधरं परम्।
द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः॥
चिकित्साशास्त्रबीजानि तन्त्राण्येतानि षोड़श।
व्याधिप्रणाशबीजानि बलाधानकराणि च॥
मथित्वा ज्ञानमन्थानैरायुर्व्वेदपयोनिधिम्।
ततस्तन्त्राण्युज्जहरुर्नवनीतानि कोविदाः॥
एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम्।
आयुर्व्वेदं सर्व्वबीजं सर्व्वं जानामि सुन्दरि!॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः॥

वैद्यनाथः, पुं, देशविशेषः। यथा,—
"करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके।
अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी॥"
इति मात्स्ये गौरीनामाष्टशतं १३ अध्यायः॥
(तथा देवीभागवते पीठस्थान माहात्म्ये। ७। ३०। ७१॥) अपि च।
"वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे।
तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यति॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः॥
भैरवविशेषः। यथा,—
"हार्द्दपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः॥
देवता जयदुर्गाख्या नेपाले जानुनी मम॥"
इति तन्त्रचूड़ामणौ पीठनिर्णयः॥
अपि च।
"हरिद्रानगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः।
तत्राक्षयो विल्ववृक्षः स्वर्णवृक्ष उदाहृतः॥"
इति वृहद्धर्म्मपुराणे ११ अध्यायः॥
अन्यच्च।
"झारखण्डे वैद्यनाथो वक्रेश्वरस्तथैव च।
वीरभूमौ सिद्धिनाथो राढ़े च तारकेश्वरः॥"
इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे पीठादिक्रमेण शिवशतनामस्तोत्रम्॥

वैद्यबन्धुः, पुं, (वैद्यानां बन्धुरिव।) आरग्वधवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वैद्यस्य बन्धुश्च॥

वैद्यमाता, [ऋ] स्त्री, (वैद्यानां मातेव।) वासकः। इत्यमरः॥ भिषग्जननी च॥

वैद्यसिंही, स्त्री, (वैद्ये वैद्यशास्त्रोक्तौषधादौ सिंहीव प्रभूतवीर्य्यवत्त्वात्।) वासकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

वैद्या, स्त्री, काकोली। इति शब्दचन्द्रिका॥

वैधः, त्रि, (विधिना बोधितः। विधि+अण्।) विधिबोधितः। यथा। अदृष्टार्थैकजातीयकर्म्मणः कालदेशकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धवैधहेतुभूतानामभेदे उद्दिश्यविशेषाग्रहः। इति